

**הקוד החינוכי הבלתי פורמאלי:
עדכון המאפיינים של ממדיו ובניית כלי להערכת עוצמתם**

חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת:

הדס גרונר

בית הספר לחינוך

הוגש לסנאט של אוניברסיטת בר-אילן

תשרי, התשע"ח

רמת גן

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של פרופ' שלמה רומי

מבית הספר לחינוך של אוניברסיטת בר-אילן

תקציר

החינוך הבלתי פורמאלי (חב"פ, non formal education) מייצג תפיסה חינוכית – פדגוגית, שהתפתחה בארגוני חינוך וקהילה מחוץ לבתי הספר, הפועלים בדרך כלל בזמנם הפנוי של קהלם ומכוונים למצטרפים לפעילויות באופן חופשי וביוזמתם. החב"פ נחשב לתהליך למידה הנמשך לאורך כל החיים, המבוסס על מצבים משתנים, ריבוי ומגוון של נושאים ומקצועות (רומי ושמידע, 2007). מטרת החב"פ מכוונת להביא את המשתתפים למעורבות חברתית פעילה, למען הכלל ולביטוי עצמי של כל אחד מהמשתתפים. זאת באמצעות פדגוגיה המנוסחת בשדה הפעילות ומוגדרת על ידי ההתנסויות השונות (סילברמן קלר, 2007). עם זאת, ניתן לזהות מאפיינים ייחודיים, תכנים ושיטות פעולה המשותפים למגוון מסגרות וארגוני חב"פ. עקרונות אלה נוסחו על ידי כהנא (2007) שפיתח את הקוד הבלתי פורמאלי כתפיסה תיאורטית-חברתית, תרבותית וחינוכית, המקיפה את התחום. הקוד היווה את הבסיס התיאורטי למחקר הנוכחי.

מטרותיו של מחקר זה הן לבחון ולעדכן את ממדי **הקוד החינוכי הבלתי פורמאלי** ולבנות כלי מחקר כמותי, שיהיה בכוחו לסייע באפיון פעילויות ובהשוואה בין מסגרות חינוך בלתי פורמאלי (חב"פ). לקוד זה 11 ממדים – 8 שקבע כהנא בקוד הבלתי פורמאלי (2007) ועוד 3 שנוספו בעקבות מחקרים נוספים (סילברמן-קלר, 2007a; רפפורט, 2012) המחקר מהווה נדבך נוסף להערכת עוצמתם של ממדי הקוד במסגרת שונות, ומוסיף על שיטות המחקר בהן נעשה שימוש עד כה. התמונה העדכנית של ממדי הקוד עוצבה על פי הממצאים שהתקבלו באמצעות שאלון תקף ומהימן שפותח במחקר זה ומוודד את עוצמת ממדיו ושהופץ בשלוש מסגרות חב"פ - מתנ"סים / מרכזים קהילתיים, תנועות נוער וקידום נוער. השאלון מאפשר לזהות את העוצמה של ממדי הקוד החינוכי הבלתי פורמאלי בכל אחת מהמסגרות ואת עוצמת הקשרים ביניהם במטרה לאפיין כל אחת מהן.

החידושים במחקר הם: א. תיאור עדכני של ממדי הקוד החינוכי הבלתי פורמאלי. ב. בניית כלי כמותי המודד את עוצמת ממדי הקוד ואת הקשרים ביניהם ומאפשר השוואה בין מסגרות ופעילויות. ג. הצגת הממצאים ברמה אורכית (כל הממדים בכל מסגרת) וברמה רוחבית (כל ממד בכל המסגרות) שאפשרה לבחון את הייחודיות של כל ממד וכל מסגרת. ד. הצגת הבדלים בין מסגרות החב"פ שהשתתפו במחקר בהיבטים של סוג והרכב הממדים בכל מסגרת, בקשרים ביניהם, ובמשתנים נוספים המבחינים ביניהן (מגדר, גיל והשכלה). ה. הצגת היגדים וממדים משותפים לשלוש המסגרות, העשויים לייצג עקרונות ופעילויות טיפוסיות למסגרות אלה.

הרציונל למחקר התבסס על שלוש סוגיות: א. הקושי בניסוח ממדים משותפים לחב"פ הנובע ממגוון זירות הפעילות בו, השונות ונבדלות זו מזו. ב. השאיפה של מובילי מסגרות החב"פ להיות רלוונטיים למשתתפים, המביאה אותם לשינויים תכופים, לחדשנות ולגמישות בפעילות שממנה עולה צורך במחקר עדכני בתחום. ג. התמקדות הספרות המחקרית העוסקת בחינוך הבלתי פורמאלי בתיאור פעילויות או בחלק מממדיו, ולא בתופעה החינוכית בכללותה.

בסקירה המחקרית הוסבר מהו החינוך הבלתי פורמאלי והורחבו הסוגיות של הרציונל למחקר. בהמשך הוצג המחקר של כהנא (1974, 1975, 1983, 1986, 2000, 2004, 2007) הכולל הבחנה בין "החינוך הבלתי פורמאלי", "הצופן הבלתי פורמאלי" ו"הקוד הבלתי פורמאלי" ותיאור ממדי הקוד. כמו כן נסקרה התייחסות נוספת של חוקרים (סילברמן-קלר, 2007a; רפפורט, 2012) לממדי הקוד, הקשר התיאורטי בין הממדים (כהנא, 2007; סילברמן-קלר, 2007a; אהוביה כהנא

ורפפורט, 2012) והפדגוגיה הבלתי פורמאלית, המהווה מסגרת רעיונית ומעשית להשגת מטרות הפעילות (דרור, 2015; סילברמן-קלר, 2007a). מכיוון שבמחקר הזה נבנה כלי כמותי שבו מדדים להערכת עוצמת ממדי הקוד בפעילויות שונות, נסקרו מחקרים שעסקו בבניית מדדים ותבחינים בחב"פ וכן כלי מחקר במחקרים שעסקו בקוד הבלתי פורמאלי. בחלק האחרון של הסקירה המחקרית הוצגו מסגרות החב"פ שנטלו חלק במחקר, שנבחרו בשל היותן מייצגות את הזרמים המרכזיים בו.

המסגרת התיאורטית שעליה התבסס המחקר היא הקוד הבלתי פורמאלי ובו שמונה ממדים: וולונטריזם, סימבוליזם פרגמטי, סימטריה, מודולריות, אינטסרומנטליזם אקספרסיבי, רב-ממדיות, מורטוריום ודואליזם (כהנא, 2007). ממדים אלה היוו את הבסיס למחקר, החל מהשאלות המנחות בראיונות האישיים ובקבוצות המיקוד וכלה בבניית הממדים העומדים בבסיס ההיגדים שנבחרו לשאלון. בשלב השני (תקפות שופטים) נוספו לתיאור התחום גם הממדים מקום וזמן, גוף (סילברמן-קלר, 2007a), תפקידי מגדר (רפפורט, 2012). כאמור, 11 ממדים אלה הם הקוד החינוכי הבלתי פורמאלי, שהוא נושא המחקר.

השערות המחקר נוסחו כהשערות השוואה וכהשערות מודל. השערות השוואה: יימצאו הבדלים מובהקים בין הממוצעים של כל ממד בקרב כל משתתפי המדגם ובכל אחת ממסגרות החינוך (מתנ"סים, תנועות נוער, קידום נוער) כך שממוצע כל ממד בתנועות הנוער יהיה הגבוה ובקידום נוער יהיה הנמוך מבין המסגרות. השערות המודל: יימצאו הבדלים מובהקים בין המודלים של מסגרות החינוך השונות, כך שבכל מסגרת הפריטים יתארגנו לממדים בצורה שונה וכן יהיו הבדלים בין המודלים בקשרים בין הממדים כך שמספר הקשרים ועוצמתם יהיה הגבוה בתנועות הנוער והנמוך בקידום נוער.

שיטת המחקר נערכה כך שממצאי השלב הראשון (האיכותני) סייעו לבניית השאלון בשלב השני (הכמותי). שיטה זו משמשת במקרים שבהם אין כלי מדידה לבחינת ממדים תיאורטיים. המחקר כלל איסוף נתונים איכותניים במטרה לפתח משתנים וסולם ערכים לכלי מחקר כמותי, ניתוח והצגה של הנתונים האיכותניים, בניית כלי מחקר כמותי ותיקופו, איסוף נתונים כמותיים, ניתוח והצגת הנתונים הכמותיים ופרשנות הממצאים שהתקבלו.

המשתתפים נדגמו משלוש מסגרות חב"פ: מתנ"סים / מרכזים קהילתיים, תנועות נוער, קידום נוער. מסגרות אלה מייצגות את שלוש גישות היסוד בחינוך הבלתי פורמאלי (גל, 1995; דרור, 2007): מתנ"סים (חינוך משלים) תנועות נוער (חינוך נוסף) וקידום נוער (חינוך חלופי). מסגרות חינוך אלה היו הראשונות והמרכזיות בחב"פ בישראל. בנוסף, נדגמו בשלב הראיונות עוד שתי מסגרות: האחת, המייצגת גישה מעורבת (משלים, נוסף וחלופי) (גל, 1995; דרור, 2007) היא החינוך החברתי בבתי ספר. השנייה, מייצגת מסגרת בלתי פורמאלית עכשווית, המרכז הקהילתי לצעירים (18-35) הפועל על פי תפיסה וערכים פוסט-מודרניים. המשתתפים נדגמו מערים במרכז הארץ בשנים 2016-2015 (תשע"ו). בוגרים (מעל גיל 18), בהם בעלי תפקידים בכירים ברמה ארצית, מחוזית ורשותית (בשלב א-ב של המחקר), מדריכים, רכזים ומנהלי מוסדות (בשלב ג-ד של המחקר).

המחקר נערך בארבעה שלבים. בכל שלב תוארו המטרה, השיטה, המשתתפים, הכלים, ההליך, הליך עיבוד הנתונים והממצאים. בדיון הקצר שהוצג בסיכומו של כל שלב מופיע ניתוח של משמעות הממצאים שהתקבלו, ועל בסיס ממצאים אלה, הרציונל לביצוע השלב הבא של המחקר. מבנה

המחקר מבוסס על מבנה של שתי עבודות דוקטורט שעסקו בבניית שאלון: דורון (2008) וזילכה (2009). דורון חיברה שאלון הבוחן את הקשר בין דפוס חקירה לא אופטימאלי לבין תגובות רגשיות, קוגניטיביות ותפקודיות במטלת למידה מפורשת, לאחר משוב מתופעל של הצלחה או של כישלון (הוצג ב-12 שלבי מחקר); זילכה חיברה שאלון הנוגע לקשר אל חייית מחמד מנקודה המבט של תיאוריית ההתקשרות: המשגה ומדידה של הבדלים אינדיבידואליים (הוצג ב-8 שלבי מחקר).

ארבעת שלבי המחקר:

שלב א: שלב איכותני – בניית שאלון. בשלב זה נבדקו וגובשו תת-ממדים והיגדים המבנים את השאלון. המשתתפים, כולם בני 18 ומעלה, היו בעלי תפקידים בכירים ברמה ארצית, מחוזית ורשותית מחמש מסגרות: קידום נוער, מתנ"סים ותנועות נוער (ראיונות), המרכז לצעירים וחינוך חברתי בבית ספר (קבוצות מיקוד). המשתתפים חיוו דעתם לגבי הביטוי של ממדי "הקוד הבלתי פורמאלי" במסגרת שאותה הם מובילים. עם סיום שלב זה התקבל מבנה של 8 ממדים ו-40 היגדים לגרסה הראשונה של השאלון.

שלב ב: תיקוף. נערכה פנייה לשופטים, בהם מומחים מהאוניברסיטה בבניית שאלונים ובחב"פ, לשם תיקוף הגרסה הראשונה של השאלון. במהלכו נוסחו מחדש ההיגדים שהתקבלו משלב א וכן סולם התשובות והשאלה המנחה. שלב זה הניב שאלון ובו 11 ממדים, 28 תת-ממדים ו-56 היגדים.

שלב ג: שלב כמותי – בניית השאלון. בשלב זה נערכו ניתוח מהימנות וניתוח גורמים. אולם, המהימנויות שהתקבלו היו נמוכות מ-0.6 והביאו לשינוי בתכנון המקורי ולמעבר לבניית הגרסה השנייה של השאלון. לפיכך, בשלב זה של המחקר תוארו השינויים שנערכו במעבר בין הגרסה הראשונה לשנייה והסופית של השאלון, שכללה 11 ממדים, 24 תת-ממדים ו-63 היגדים.

שלבים א-ג הובילו לגיבוש כלי מחקר שמטרתו לבחון את ממדי הקוד ועוצמתם בשלוש המסגרות.

שלב ד: נערכה בדיקה של הגרסה השנייה (הסופית) של השאלון, ניתוח גורמים ומבחן מהימנות לשאלון. בסופו של שלב זה התקבל שאלון תקף ומהימן שבחן את עוצמת ממדי "הקוד החינוכי הבלתי פורמאלי" וכולל 8 ממדים ו-34 היגדים שנוסחו בשלוש גרסאות (לפי השפה השגורה בכל מסגרת). ששה מתוך שמונה הממדים שהציג כהנא (2007) נותרו בשאלון, ונוספו להם שני ממדים ממחקרים נוספים (סילברמן-קלר, 2007a; רפפורט, 2012) שמהימנותם גבוהה מ-0.6. בהמשך שלב ד נבנו ארבעה מודלים (מודל למדגם כולו, למתנ"ס, לתנועות נוער ולקידום נוער).

ממצאי שלב ד הוצגו על פי שתי השערות המחקר: השערת ההשוואה, שהניחה הבדלים בין הממדים, אוששה באופן חלקי. כלומר, נמצאו הבדלים מובהקים בין ממוצעי רוב זוגות הממדים (שבעה מתוך 32 זוגות ממדים ללא הבדלים מובהקים) בכל המדגם. עוד נמצאו, בהשוואה בין מסגרות החינוך, הבדלים מובהקים בין 3 מתוך 8 הממדים (וולונטריזם, סימבוליזם פרגמאטי ותפקידי מגדר). השערת המודל, שהניחה הבדלים מובהקים בין המודלים (המסגרות השונות) כך שבכל מסגרת הפריטים יתארגנו לממדים בצורה שונה וכן יהיו הבדלים בין המודלים בקשרים בין הממדים. ההשערה אוששה כמעט במלואה. כלומר, נבנו ארבעה מודלים: מודל למדגם כולו ובו 13 קשרים בין 8 הממדים; מודל מתנ"ס שכלל ארבע קשרים בין 7 ממדים; מודל תנועות נוער ובו 12 קשרים בין 8 ממדים ומודל קידום נוער שבו נכללו חמישה ממדים ללא קשרים ביניהם. וכל הממדים, למעט וולונטריזם, התארגנו בצורה שונה. בנוסף, המודלים נמצאו בעלי הבדלים מובהקים ($p < .05$)

למעט הבדל שאינו מובהק בין מודל המתנ"ס למודל קידום נוער ($p > .05$). המשתנים מסגרת חינוכית, מגדר, גיל, השכלה נמצאו תורמים להבדלים בין ממוצעי הממדים.

הדיון הכולל התייחס להשערות המחקר, הן לממצאים שעלו בכל השערה, והן למשמעויות נוספות במחקרים שממצאיהם דומים או מנוגדים להם. הממצאים הוצגו רוחבית (כל ממד בכל אחת מהמסגרות) ואורכית (כל הממדים בכל מסגרת). בנוסף, התייחס הדיון להיגדים המשותפים ולהיגדים שהושמטו מכל המודלים. כך למשל עיקרון החיזור אחר המשתתפים (שייך לוולונטריזם) שבו המדריכים מחזרים אחר המשתתפים כדי למשוך אותם לפעילות, נמצא מוסבר באמצעות תרבות הצריכה ותרבות המסכים העכשווית, שני כוחות המתחרים על הזמן הפנוי של המשתתפים מול מסגרות החב"פ. עיקרון החופש לנסות ולטעות (מורטוריום) נמצא משמעותי להצלחה גם בתחומים אחרים (חינוך פורמלי, ניהול ארגונים ועוד). בהתייחס לקשרים בין הממדים, הוצג ניתוח מודלים של ביירן (Byrne, 2013) המתאר את ההבדלים בין מודל רווי, העשיר בקשרים בין הממדים (תנועות נוער), למודל עצמאי שבו מעט קשרים בין הממדים (מודל מתנ"ס ומודל קידום נוער). עוד התמקד הדיון במשמעות ההיגדים המשותפים לכל המודלים, שכן אלה עשויים לייצג עקרונות ופעילויות משותפים לכל המסגרות. בנוסף, נבחנו הממדים שהושמטו מכל המודלים שנמצאו מרכזיים במחקרי חב"פ אחרים.

ממצאי המחקר עשויים לתרום לחב"פ בתחום המחקרי והיישומי. בתחום המחקרי, ממדי הקוד העדכניים והממדים המרכיבים כל מסגרת יכולים להיות בסיס למחקרי המשך בקרב קהלים נוספים (למשל: חניכים / משתתפים, מסגרות או פעילויות שונות) במטרה להעמיק באפיון הפעילויות, לעמוד על ההבדלים ביניהן, לזהות נקודות חולשה בפעילות לשם בניית תכניות פעילויות ותכניות הכשרה. בתחום היישומי ממצאי השאלון עשויים להוות בסיס להחלטות לגבי הכשרת כוח אדם וארגון פעילויות שיחזקו ממדים שיימצאו בעוצמה נמוכה. בדרך זו יוכלו מובילי מסגרות החב"פ לתת מענה למגוון קהלים ולצרכים עדכניים.